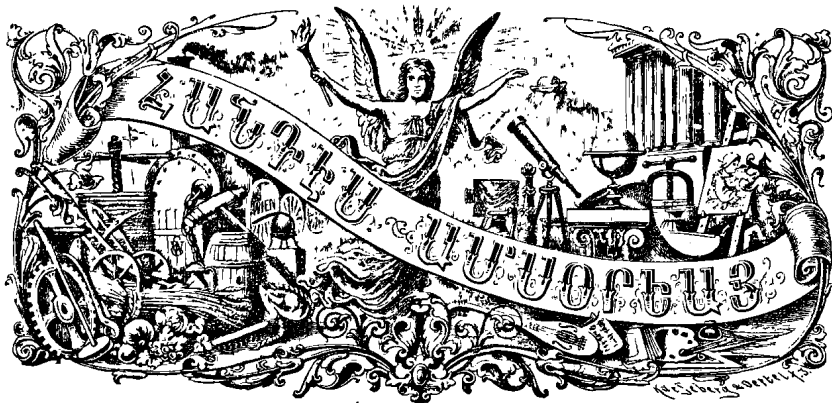

ԲԸՐՈՅԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏՈՒԿԱՆ

Ը. ՅԱՐԻ 1894

Տպւնիւն 10 ֆր. տիկի — 4 յր. :
Վերցանեալ 6 ֆր. տիկի — 2 յր. 50 կ. :
Մէկ թիւ կ'աւել 1 ֆր. — 50 կապ. :

Թիի 12, ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՈՐՄՈՐՄՆԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԸՄՆԱԿԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՐԱՆՈՒՄ

Եսարից Ս. Կարապետի
Վանուցս աղբա-
տիկ Մատենադա-
րանը 1888 Մայ-
իս 1էն սկսեալ
կանոնաւորուած է
գրեթէ իմ մաս-
նաւոր աշխատու-
թեանմբս եւ ջա-

նիւքս. եւ զոր հետզհետէ զարգացնելու համար
կարելի եղած քանքն չի ինչպիսիք:

Մատենադարանս այժմ ունի իւր մէջ,
բաց ի բնագիտական եւ բնաւուծական գործը-
ներէ, մօտ 180 կտոր հայերէն ձեռագիր, եւ
1000 կտոր տպագիր մատեան: Այս վերջին
մասի մէջ կը գտնուի հայ տպագրութեան ամե-
նահին երախայրիքներէն մին, Աղբաւ, թէեւ
պակասաւոր, — սկիզբէն, մէջտեղերէն, եւ

վերջերէն տասնի չափ թղթեր ինկած են, —
որ գրեթէ տարի մը առաջ ձեռք անցուցած էի,
բայց որովհետեւ սա եւ մի քանի այլ մատենաք
արդէն ծանօթ են գիտնական աշխարհի, այս
պատճառաւ նոյն մատենի վրայ այն ժամա-
նակ տեղեկութիւն հաղորդել աւելորդ հա-
մարած էի:

Ես սակայն, ուրիշ մատեան մը, հայ
տպագրութեան ամենահին երախայրիքներէն
մին ալ, մեծ ուրախութեամբ դուրս հանած
եմ երկու շարքով յառաջ՝ վիճակիս զաւա-
կասի գիւղի այժմեայ ծերունի քահանայի տան
մի անկիւնէ՝ փոշիներու մէջէն: Քաջ գիտնալով
որ մատեանս բոլորովն անծանօթ է գիտնական
աշխարհին, ուստի փափաքեցայ նորա մասին,
որչափ որ կարելի է, ընդարձակօրէն տեղեկու-
թիւն հաղորդել:

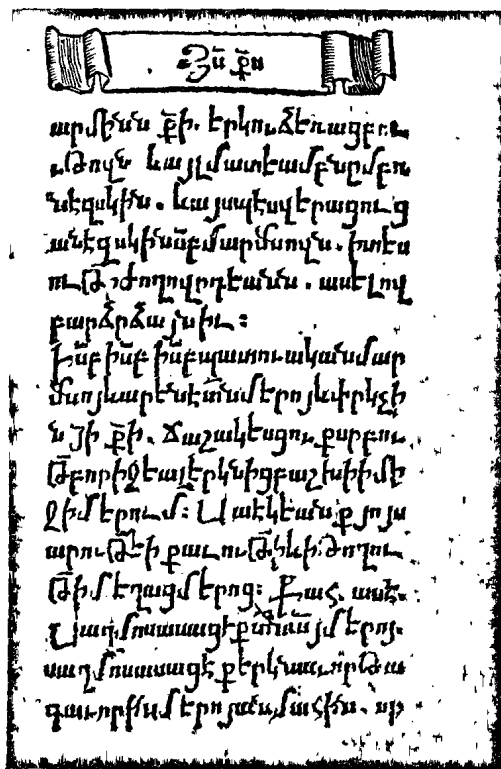
Պէտք է փութով ըսեմ՝ թէ մատեանս է
Պապարեւմտաբոյն, Ուրբախի, Տաւրուս, միասին
կազմեալ անտարակոյտի ու սկզբանէ:

Մատենիս՝ բաց ի տախտակեայ կաշեպատ
ամենահին կազմի երկու կողքերէն՝ որոնք
կտրտուած են, թուղթերը գրեթէ մաքուր
մնացած են, եւ ո՛ր եւ է պակաս ալ չունի:
Դիրքն ութածալ է, 17 հարկերով զաւակներ
երկայն եւ 11 հարկերով զաւակներ լայն: Ամբողջ
մատեանն միատեսակ մեծատառ ու տնեւ գրով
տպուած է: Գիրն կը նմանի ձիջդ մեր ձեռքը
եղած Աղբաւի գրին:

Նշանակելի է՝ թէ տպագրութիւնն եղած է կրկնագոյն, սեւ եւ կարմիր մեյան: Կարմիր գոյնն՝ ոչ թէ միայն վերնագիրներու՝ այլ եւ տեղ տեղ էջերու մէջ ալ տպագրուած է: Տպագրական սխալներն նուազ են, աչքի կը զարնէ

գիր, պատկերներ: Եւ կիսախորանք միայն վերջին մասի՝ Տաղարանի մէջ:

Թերթերն (8 թուղթ 1 թերթ) նշանակուած են, — ք. ք. ք. ք. ք. ք. ք. ք. տառերով, որք վերջին մասի վերջին երեսի

Է Զ Մ Ը Ն Ո Ր Ա Գ Ն Ն Ց Ե Ր Ա Մ Ն Ա Յ Ր Ի Բ Ը Ն

« տառն՝ որ յաճախ » տառի տեղ գործածուած է եւ փոխադարձաբար: Բառերն թէեւ շատ տեղեր իրարմէ անջատուած են, բայց կան երբեմն տեղեր ալ՝ ուր անբաժան փնացած են, այսու ամենայնիւ պէտք է ըսնք՝ թէ իր ժամանակին համեմատ տպագրութիւնն մաքուր եւ կանոնաւոր եղած է: Ունի կիսադրութիւն, գլխագիր (մեծաւ մասամբ կարմիրաւ), զարդա-

վերայ վերստին տպագրուած են: Իւրաքանչիւր թերթն նշանակուած է ճիշդ այնպէս՝ որպէս Պարզագոյնը՝ զոր ծանօթացոյց՝ մեզ յարգելի Հ. Գ. Գովիկեան: Առաջին թերթն՝ ա. — ք. — ք. — ք. — ք. — ք. — ք. — ք. այսպէս նշանակուած չորս թուղթերու յաջորդող միւս չորս թուղ-

Թերուն վրայ բան մը նշանակուած չէ. ապա կու գայ երկրորդ թերթին՝ Բ. — Բ. Բ. — Բ. Բ. — Բ. Բ. — Նոյնպէս յաջորդ չորս թուղթերուն վրայ նշանակուած բան մը չկայ. ետքէն կու գայ երրորդ թերթին՝ Բ. — Բ. Բ. եւն. այսպէս յաջորդաբար նշանակուած մինչեւ վեցերորդ թերթը: Վերջին և թերթին միայն 4 թուղթ ունի. եւ այս մասն ամբողջ 44 թուղթ է: Ճիշդ առաջին մասի նման եւ դրութեամբ կը շարունակուին երկրորդ եւ երրորդ մասերն ալ: Բ. մասն՝ Ուրբա-նիւն ունի 6 թերթ. վերջին 6 թերթն 6 թուղթ է, որով կը լինի ամբողջ 54 թուղթ: Գ. մասն՝ Տաղաւն ունի 6 թերթ. վերջին 6 թերթն 4 թուղթ է, ամբողջ 76 թուղթ, հետեւաբար մատենին ամբողջ թուղթերն են՝ $44 + 54 + 76 = 174$ թուղթք:

Երեք մասին թղթերն միօրինակ են, հաստ, անողորկ եւ շաքարագոյն, եւ նոյն իսկ փոքր ինչ տարբերութիւն մը չունին: Ամբողջ մատենին իւրաքանչիւր էջն կը բաղկանայ 16 սողերէ, սող մըն ալ, կրնանք ըսել, վերի լուսանցքի թղթածեւ զարդի մը մէջ եղած կարմրագոյն վերնագիրն: Այս ձեւ զարդն ունի նաեւ Աւստրիա:

Տպագրութիւնն ունի իր յատուկ նշանագրոյն մատենին մէջ երկու տեղ, եւ յիշատակարան մը համառօտ՝ առաջին մասի վերջն, զորս ի ստորեւ յառաջ պիտի բերենք եւ որոնցմէ կը հասկնանք թէ տպագրութիւնն եղած է անտարակոյտ ի Վինետիկ եւ ի տպարանի Ո. I. Z. A. ի:

Ա. Պատրիարքատոմարայի առաջին թղթի առաջին երեսին վրայ, մէջտեղը, տպուած է կարմրաւ.

Պատարազա

տետր է սա

Մի քի մյ

Երկրորդ երեսը պատկեր մը. յունածեւ զգեստաւորեալ քահանայ մը՝ սկիհ ի ձեռին, շրջապատուած է հինգ զպիւր կամ սարկուսագներով: Քահանային երկու կողմն երկու պատկերներ եւս կան փոքրադիր. եւ երկու աշտանակներ վառուած մոմերով: Պատկերի վերի մասին մէջ եռանկիւնածեւ մը շինուած է, որուն մէջ խաչելութեան պատկեր մը կայ կիսովին:

Երկրորդ թղթէն կը սկսի մատենան.

Յորժամ կամեցի Վահանայ
ն պատարազ մատուցանել:

Պարտէ այսպէս զգեստաւորիլ.
..... (Իւրեւն)

Որ զգեցեալ ես զլոյս ո
րպէս հանդերձ տը մե
ր Մս. քս. անձառելի իս

ա. բ.

Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ 44^{րդ} թղթի առաջին երեսը, ուր կը վերջանայ հետեւեալ յիշատակարանաւ, ինչպէս վերն ըսինք:

Գրեցաւ քե տառս ի. Զ. կր.¹
ի ԿԺ

ապահ քաղաքս ի վէնէժ որ է
վէնէ
տիկ ֆոակատեան. ձեռամբ մէ
ղապարտ յակորին. սվոր կարգայ
քմեղաց թողութի խնրեցեք²
Մյ.

44^{րդ} թղթի երկրորդ երեսն դատարկ մնացած է:

Այժմեայ ընդհանրապէս գործածուած Պատարազամատուցի եւ ասոր մէջ, բաւական տարբերութիւններ կը նշմարուին, զորս նշանակելու բաղդատելն յարմար ժամանակի ու առթի թողուլ, առ այժմ մատենին յաջորդ երեսն նմանահանութեամբ յառաջ կը բերենք ի հետաքրքրութիւն բանասիրաց:

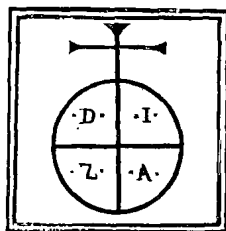
Յիշատակարանին մէջ յիշուած այս Յակորն ո՞վ է. եւ ի՞նչ կը նշանակէ ՆՅ = 1513 թուականն: Կրնանք ըսել՝ թէ տպագրութեան թուական է, եւ Յակորն ալ մեծ գեր ունեցած է տպագրական գործին մէջ. բայց եթէ տարակուսանաց կէտ մը կայ, այն ալ՝ քրիշտոս բառն է, փոխանակ րոյեցաւ սուրբ րոյեալ եւն. ըսելու, արգեօք ձեռագիր՝ գրութեան թուականն է, որ տպագրութեան ժամանակ ալ անփոփոխ թու-

¹ ԶԿԻ — 962 — 1513.

² Խնրեցեք — Խնդրեցեք.

դուած է: Ինչ որ ալ լինի, թերեւս ալ սխալինք, մեր տկար կարծիքն է՝ նա մանաւանդ Համոզումն, թէ մատենան տպուած է, ինչպէս վերն ալ ըսինք, ի Ղենետիկ. եւ տպագրութեան թուականն է 1513, կամ առ առաւելն մէկ տարի վերջ 1514:

Բ. Երկրորդ մասն՝ որ է Ուրբախի, առաջին թղթի առաջին երեսին մէջտեղը, ճիշդ վերնոյն նման կարմրաւ տպագրուած է.

Գ. Երկրորդ մասն՝ որ է Տաշիւզն, առաջին թղթի առաջին երեսին մէջտեղը սեւ մէլանաւ տպուած է.

Տապարան է սայ, հոգ ոյ. եւ մար մնոյ

Իւր պարունակութիւնն է.

1. Երեք տաղ՝ Լուսաւորայ եւ Տրդատայ: 2. Երկու տաղ Թովանիսի թուկուրանցի ասացեալ: 3. Տաղ մը Ղարիպի՝ Նաղաշի է ասացեալ: 4. Սեւաքն է: 5. Տաղ դարնան, եւ Տաղ մը՝ Թովանիսի թուկուրանցի ասացեալ: 6. Տաղ Նաղաշի է ասացեալ: 7. Տաղ Ֆրկանէ ասացեալ: 8. Ողբ մը մեռելի՝ Նաղաշի ասացեալ, եւ ողբ մը՝ ի Գրիգոր Վարդապետէ ասացեալ: 9. Տաղ Թովանիսի թուկուրանցի ասացեալ: 10. Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ է Հանելուկս վասն ուրախութեան մարդկան (137 խորհրդէն): 11. Այլ տանն եւ երկու Տաղ Թովանիսի թուկուրանցի:

Այս մասին մէջ 27 կիսախորան կայ, որք գրուած են Տաղերու սկիզբն: Ամենն վերջի երեսը՝ ա. ք. ք. ք. ք. ք. ք. ք. ք. տառերն, որոց կը յաջորդէ տպարանի Նշանագրողը կրկին անգամ ճիշդ նման վերնոյն:

Մատենիս վրայ այսչափ տեղեկութիւնն են ետեւ՝ կը յաւելուեք, թէ գեւ մտ ժամանակներս անգամ կարծիքներ յայտնուեցան, թէ «Հայ Կաթողիկոս» իւր փառաւոր ծագումն միշտ մատնանիշ պիտի ընէ, յանձին Աբգար-Դպրի, որ 1565 թուականին Սաղմոսարան տպած է, մինչդեռ Հայ տպագրութեան հին երախայրիքներն, իբրեւ մանաւոր անձի մը փորձ, իբրեւ անօգուտ եւ փնասակար արտագրութիւնք, չեն կարող Հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ փառաւոր տեղ մը գրաւել:

Անուն գրոցս է սբ ուրբախ ա գիրք

Երկրորդ երեսին վրայ պատկեր մը տպագրուած: Հիւանդ մը պառկած է անկողնոյ մէջ, հայ վարդապետ մը վեղար ի գլուխ, գիրք ի ձեռին, յոսին կանգնած աղօթք կը կարդայ հիւանդին վրայ. վարդապետին ետեւը կայնած են երկու սարկաւագներ: Հիւանդին անկողնոյն քով ձգուած կ'երեւին իր երկու ոտնամաններն: Այս պատկերն կրկին տպագրուած է, այս մասին 23^{րդ} թղթի ք. էջն:

Ուրբախի ստորաբաժանումներն են.

1. Աղօթք մը: 2. Երգումն: 3. Աւետարան եւ աղօթք մը: 4. Գիր ամենայն ցեղ գանի: 5. Աղօթք սրբոյն կիպրիանոսի: 6. Պատմութիւն Յուստիանէ կոստի: 7. Մաղմանք առ ամենայն սուրբն Աստուծոյ: 8. Աղօթք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն: 9. Աւետարանք բժշկութեան: 10. Պատկեր մը եւ Աղօթք սրբոյն Փոկասու Հայրապետին: 11. Նոյնպէս պատկեր մը. եւ Գիր աւճաճարի եւ Գիր չարակին:

Այս մասի թերթերու առաջին էջերու առաջին բառերն, զոր օրինակ, առաջին թղթի առաջին էջի վերի առաջին բառն «Ա» է, երկրորդ թղթինը «Բ» եւն. շարունակաբար, ասոնք այս մասի վերջին թղթի վերջին երեսին վրայ իբր ցանկ տպագրուած են. որոց անմիջապէս տակը գրուած է տպագրութեան կամ տպարանի յատուկ նշանագրողը:

Սոյն կրկնապիտ քառակուսի տախտակն թէ լայնութեամբ եւ թէ երկայնութեամբ ճիշդ ու ճիշդ 3.7 հարիւրորդամէթր է եւ բոլորովին նման Պաշտօնաւորի նշանագրողին: (ՏԷՄ Հադիւս Ամսթիւս 1889 եր. 211.)

Թէեւ տարօրինակ, միակողմանի եւ անըմբռնելի կարծիք ու գաղափար մըն էր յայտնուածն, ինչպէս ըսած էր Հ. Գ. Գալմիքեանը, քանի որ ինչդերն Հայ տպագրութեան սկզբնաւորութեան թուականին վրայ էր, եւ ոչ թէ բովանդակութեան, ուստի յետ այսորիկ տարակոյտ չունինք թէ այդ կարծիքն ի՞նչ տալի, քանի որ Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիքներէն երկուքն ալ՝ Պապուս-Պապուս եւ Տաւրա, ինչպէս եւ Պապուս-Պապուս, իրենց բովանդակութեամբ եւս փառաւոր են:

Հետեւաբար այժմ մեզ ծանօթ ամենահին տպագրութիւնք են հետեւեալք.

1. Պապուս-Պապուս. տպւալ 1512ին, ի վենետիկ, տպարան Դ. Ի. Զ. Աի, ի Մատենադարանի վէնեանցի Միխիմարեանց:
2. Պապուս-Պապուս. 1513—14ին, ի վենետիկ, տպարան Դ. Ի. Զ. Աի սեպական Տ. Վ. Պալանի:
3. Ուրբա-Պապուս. տպւալ 1513—14ին, ի վենետիկ, տպարան Դ. Ի. Զ. Աի, ի Մատենադարանի վենետիկ Միխիմարեանց եւ սեպական Տ. Վ. Պալանի:
4. Տաւրա. տպւալ 151—14ին, ի վենետիկ, տպարան Դ. Ի. Զ. Աի, սեպական Տ. Վ. Պալանի:
5. Սեպական. տպւալ 1513—14ին, ի վենետիկ, տպարան Դ. Ի. Զ. Աի, ի Մատենադարանի վենետիկ Միխիմարեանց եւ կեսարից Ս. Սարապետի վէնեացի:
6. Սեպական. տպւալ 1513—14ին, ի վենետիկ, տպարան Դ. Ի. Զ. Աի, ի Մատենադարանի վենետիկ Միխիմարեանց:

Սոյն վեց մատենաներն միեւնոյն տառերով տպուած են ի վենետիկ ի տպարանի Դ. Ի. Զ. Աի, ասոր ալ եւս տարակոյտ չկայ: Ասոցմէ վերջը կու գայ Արքայի տպագրութիւններն՝ որք սկսած են՝ ինչպէս յայտնի է 1565ին:

Այժմ մեզ երեք բան անծանօթ կը փայլ. Նախ՝ վենետիկի մէջ Դ. Ի. Զ. Ա. տպարանին բուն իսկական անունն. երկրորդ՝ 1512—13 թուականներուն, առ այժմ մեզ ծանօթ թուով վեց յիշեալ մատենաներու հրատարակչն անունն, եւ վերջապէս երրորդ՝ 1512 թուականէն՝ մինչեւ Արքայեան տպագրութիւն՝ 1565 թուական, որ կէս դարու անընդհատ մըն է, այսչափ երկար ժամանակաւ յիշողին մէջ, ի հարկէ տպագրուած հայերէն ուրիշ մատենաներ: Այս անծանօթ մատենուն լուծումն յոյս ունինք թէ ժամանակն պիտի յայտնէ, եւ այս յայտնութեամբ ալ Հայ տպագրութեան վրայ մեծ լոյս պիտի սփռի եւ Հայ տպագրութեան փառաւոր պատմութիւնն վեր-

նականապէս եւ ստոյգ կերպիւ պիտի կարգադրուի:

Ինչպէս յայտնի է տպագրական գիւտն եղաւ, ի ձեռն կուղղէմպերկի Գերմանացւոյ, 1455 թուականին: Այս հռչակաւոր գիւտն օգտուեցան բնականաբար՝ Նախ Գերմանացիք, եւ ապա ինն տարի յետոյ՝ 1464ին՝ Խաչացիք: Գաղղիացիք 1470ին. Անգղիացիք, Զուիցերիացիք եւ Սպանիացիք 1474ին. Սլավոնացիք 1491ին. Հայերն 1512ին. ուրեմն տպագրութեան գիւտն 57 տարի ետքը՝ վերջէն կու գան թուականի կարգաւ, Հիւս. Ամերիկացիք, Ռուսք, Ցաճիք, Եգիպտացիք են: Հետեւաբար ի՞նչ ազգն ոչ միայն առաջինն է Արքայական ազգերու մէջ՝ տպագրութիւնն ընդունող, ալ եւ աւելի փոյթեռանդ ու յառաջողէմն է մի քանի Եւրոպական ազգերէ:

Տ. Վ. Պ.

Կիւսալիս, 20 Սեպտ., 1894:

Վերջին ժամանակներ Հայ տպագրական երախայրեաց մասին հրատարակուած երկու յօդուած Գեր. հասուածագրիս անծանօթ փնտրած ըլլալով, եւ վերջին օրեր մեր ձեռքն ալ վերոյիշեալ Ռուբալմագիրքէն օրինակ մ'անցած ըլլալով՝ հարկաւոր կը համարինք այս մասին եղած հրատարակութեանց ամփոփում մ'ընել:

Գեր. Տ. Ծ. Վ. Պալանի այսօր ուսումնականաց առաջին անգամ ամբողջապէս կը ծանօթացընէ 1512—3ին տպուած Պապուս-Պապուս: Բաւալմագիր 1892 Մայիսի տետրին մէջ ասոր նման խորհրդագիրք մը յիշեալ է իւրեւ լիճ 1523—4ին տպագրուած. սակայն Գեր. Պալանի վերոյիշեալ Պապուս-Պապուսի վրայ մանրամասն տեղեկութիւն առնելն ետեւ՝ չենք տարակուսիր, որ այս երկուքը միեւնոյն հրատարակութիւնն է, եւ Բաւալմագիր մէջ յառաջ բերուած յիշատակարանը մեզի բոլորովին աղաւաղեալ կ'երեսայ: Անշուշտ Գեր. Ս. Եպ. Խաչայեան, որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը գտած է այս խորհրդատետրն, պիտի բարեհաճի ուղղել կամ ստուգել իրն: Ահա այս մասին Բաւալմագիր գրածն. «Եւ ահա գտաւ

1. Ամենն առաջ գրուելուն պատճառն՝ Յիւս. Հապուս-Պապուս. 1890 երես 162 ծան.:

1. Պատարագատետրի յիշատակարանին «գրեցաւ իւրաքանչիւր տարակուսելու հարկ մը տեսնել» Նախ 1568ին տպուած Արքայու Տաւրա-Պապուսի վրայ (ս. Հապուս-Պապուս 1888, Օրոտն. Նոյնիցն «Թիֆլիս» Զ. Ե. Երանյան գրեցաւ) գրուած է: Թեւեալ այն ժամանակները տպագրելու բառը չէր հնարուած տալիսին:

եւ յայտնեց մեզ (Իմաստ) զայս (այսինքն) յիշեալ խորհրդաւորեալ մեծայարգ եւ բանասեր անձ մի Սահակ Էփրեմեան Գաղտնի միաբան երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանաց, որու եւ բարխապարտու եւ շնորհակալ կըլլամ այս տեղը. գտած գրքոյն է խորհրդատար մի, այս համառոտ յիշատակարանաւ. Տպագրեցաւ սուրբ տառ ի ԶԷԲ (1523—4) ի աստուածապահ քաղաքս ի Վիենն, որ է Վիեննայի, Ֆրանկաւտեան, ձեռամբ մեղաբարտ Յովսէփ. որք կարգայք մեզաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ, Համեմատելով զայս Գեր. Պալանի վերոյիշեալ յիշատակարանին հետ՝ յայտնապէս կը տեսնուի, որ թուականին մէջ զատու չկարգացուած է. եւ այսպէս կարծեալ իրաւունք կու տայ այն պարագայն որ նաեւ ամբողջ յիշատակարանը բարեփոխել ուղղած է, ինչպէս կ'երեւայ: Ուրեմն այս Պատարագատետրէն այժմ երկու օրինակ ծանօթացած է:

Բաղնիքի նշան տեղ կ'ընէ, որ Լորենցոյ տ'Անանիա իւր Տիեզերագրութեան մէջ կը յիշէ, «Թէ ինքն աչք տեսնել է յամին 1562 Վենետիկէն բերուած հայերէն տպագիր մի, որ՝ ըսածէն կ'երեւի թէ ըլլայ կամ այբբենարան կամ քերական»: Այս գրաւոր վկայութիւնը թերեւս ժամանակը կը ստուգէ:

Գեր. Պալան այնուհետեւ կը ծանօթացնէ մեզ 1512ի Ռաբլաֆէր եւ Տադաբլ: Ինչպէս այս հաստատան կ'երեւայ՝ երեք գրքերն ալ իրբեւ զատ զատ գործ տպուած են. Պաւստրագատետրն 5 1/2 թերթ (44 թուղթ), Ռաբլաֆէրը 6 3/4 թերթ (54 թուղթ), եւ Տադարանն 9 1/2 թերթ (76 թուղթ). եւ այս երեք գործերն միասին կազմուած են մէկ հատորի մէջ: Բաղնիքի 1890 Մարտ տետրի Վ. Հ. Ա. Վ. Տիրոյեանի յօդուածը կը ծանուցանէր թէ Վենետիկի Միսիոնարեանց գրատունը կայ 1512ի տպագրութիւնէն Ալթաի եւ Ռաբլաֆէր: Ըստ Բաղնիքի՝ այս Աղթարը, որ 23 3/4 թերթ (190 թուղթ) է, եւ Ռաբլաֆէրը շատ տեղ պակասաւոր են, եւ Աղթարքի բովանդակութեան մէկ մասը Պարզատումարին (այսինքն Պարզատումարն յաւելածոյ մասանց, ինչպէս վարը կը յիշենք), հետ նոյն է: Կ. Պոլսոյ Արեւելի լրագրի 1890 Հոկտ. 29 (2036) թուոյն մէջ Գեր. ՍՏԷ. Եպ. Խաղապեան կը ծանուցանէր՝ որ երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը կան այս մինչեւ այս ժամանակ ծանօթ երեք հրատարակութիւնները, եւ բաց ասկէ Տադաբլ մ'ալ, որուն ստորագրութիւնը, ինչ-

պէս կը տեսնենք, ճշգրիտ նշն է Գեր. Պալանի վերոյիշեալ Տադարանին հետ: Գեր. Խաղապեան կ'ընէ՝ որ Տադարանն հետեւեալ կերպով կազմուած է՝ մէկ հատորի մէջ. Տադարան-Պարզատումար-Աղթար: Մենքն ճշալիտի բժշկարան կամ Հաքիմարան:՝ կայ երկրորդ օրինակ մը նոյն տեղ՝ մէկ հատորի մէջ այսպէս. Տադարան-Ռաբլաֆէրը, երկու Տադարաններու ալ սկիզբէն քանի մը թերթ կը պակսի:

Վերջին օրերս մենք ալ ձեռք բերինք այս 1512ի տպագրութիւնէն մէկ հատորի մէջ Ռաբլաֆէրը - Պարզատումար: Ռաբլաֆէրի սկզբէն կը պակսի թերթ մ'ամբողջ (8 թուղթ), իսկ Պարզատումարը կը վերջանայ 4 3/4 (ե. թերթը 6 թուղթ) թերթով: Վերջին խոսքն է՝ «Եւ քրիստոսի մարդասիրին», Մեր ունեցած Պարզատումարի միւս ամբողջական օրինակին հետ համեմատելով՝ կը տեսնենք, որ ամբողջականին մէջ թերթները կը շարունակուին, այսպէս՝ Ե. Դ. Ե. (թերթներն Ցական թուղթ) եւ Ե. Կէս թերթը (4 թուղթ), որով կը վերջանայ: Սակայն այս շարունակեալ մասը այլ եւս Պարզատումար չէ. Պարզատումարը ճշգրիտ այս նոր օրինակին հետ նշն տեղ կը վերջանայ: Այնուհետեւ կու գան ըստ վերնագրաց՝ Պարզաւան, Նշան-Ացոյց, Կարանի-Ացոյց, Երազ-Ացոյց (կամ Երազ-Ացոյցէ, Երազ-Ցոյցէ), Ծննդեան-Տղայոց, Նշան-Ացոյց (կամ Նշան-Ացոյց), Մարմնա-Խաղաց, որոնք մեր նոր օրինակին մէջ կը պակսին, եւ որոնք մէկ մասն ըստ Բաղնիքի՝ Աղթարքի մէջ կան: Սակայն մեր նոր օրինակին կազմը կը վկայէ, որ այս մասերն միասին կազմուած չէին, եւ գրքին վերջէն մէկ առ առաւելն երկու թուղթ միայն կրնայ ինկած ըլլալ:

Մտադրութեան արժանի է որ Ռաբլաֆէրը՝ «Գին ամենայն ցեղ գանի» կամ «Վասն գանի» մասն, որ մէկ թերթ (8 թուղթ) ամբողջական գործ մըն է, եւ այս թերթն է. ով նշանակուած է, Երուսաղէմի Գեր. Պալանի եւ մեր օրինակին մէջ (որուն սկիզբէն [էք] թուղթ մը կը պակսի), Գ. եւ Դ. թերթներուն մէջ զետեղուած՝ կազմուած է (իբրեւ 30-րդ թերթէն ետեւ թերթը 30-րդ). իսկ Վենետիկի օրինակին մէջ անյարմարապէս կազմուած է Դ. եւ Ե. թերթներուն մէջտեղը:

՝ Կարգին ճշգրտութեան շնորք վկայելու, վասն զի յօդուածն որոշ չէ Գեր. Խաղապեան, Հաքիմարան, ինչպէս Վ. Հ. Ա. Վ. Տիրոյեանի յօդուածէն կ'երեւայ, Աղթարքի մասն է, թերթներու շարունակութեամբ:

Ըստ այսմ՝ այս Գաղթեան տպագրութեանց տախտակը կընանք այսպէս կազմել.

1. Պատենագրութեան, տպեալ 1612, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենագրարան Վիեննայի Միփթարանց (2 օր), եւ Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց:
2. Պատենագրութեան, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենագրարան Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց եւ Տ. Վ. Պալեսին:
3. Ռեֆ-Խէլէ, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենագրարան Վենետիկ եւ Վիեննայի Միփթարանց, Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց եւ Տ. Վ. Պալեսին:
4. Տպարան, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենագրարան Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց (2 օր), եւ Տ. Վ. Պալեսին:
5. Արեւիկ, տպեալ 1613, Վենետիկ, տպարան D. I. Z. A., Մատենագրարան Վենետիկ Միփթարանց, Երուսաղէմի Ս. Գաղթեանց եւ Կեսարիայի Ս. Աբարկանի Վանաց:

Իսկ Արեւիկան, զոր Գեր. Պալեսին ի կարգիս վեցերորդ Տրատարականութիւն կը դնէ՝ իրեն ի մատենագրարանի Միփթարանց Վենետիկ, զստ գործ չէ, այլ մասն է Ռեֆարմագիլի, զստ գործ չէ, այլ մասն է Թերթաճամարներու, ինչպէս ծանօթ չորս օրինակներու մէջ կ'երեւայ:

Գաղթ, տպագրողն այս Տրատարականութեանց, այս ամէնը նոյն ձեւով ու չափով ըրեր է, որով նոյն շարունակը ուրիշ Տրատարականութեանց գործածել, եւ քանի մը Տրատարականութիւններ ուզուածին պէս ընտրելով ի միասին կազմել կարելի եղած է: Այս պարագայն մասնանշիշ կ'ընէ Գաղթայ տպագրական արուեստի վարժութիւնը, եւ յոյս մը, թէ եւ շատ տկար, կու տայ մեզ 1512էն յայժմ լոյս տեսած Գաղթեան ուրիշ տպագրութեանց գիւտին:

Հ. Գ. Գ.

ՀԱՅԵՆԻ ԵՒ ԹՅՆՄԱՐՈՒՆ ԼՐԱԳԻՐՔ ՆԵՐԱՎԱՐՈՒՄ

Որպէս յայտ է բանասիրացն ազգիս, ի յոյս եմք յանցելում ամի ի բազմարդիւն Միփթարան տպարանէն «Վիեննայ» Պատմութիւն Տայ լրագրութեան՝ երկարութեան «Աւաջին Հատոր», սկսեալ յամեն 1794 ցամե 1860: — Հեղինակն այնք մատենին՝ յընթացս իւրոյ տարժանակիւն աշխատութեան, գովեստիւք յիշատակէ ի շարս ազգային Տնագոյն լրագրաց՝ եւ զ'ի Հնդկա Տրատարական զամենայն լրագրացն զանոանսն, զոճացոյցիւն եւ ինչիս տեղեկութեամբը յետ գաղարման «Ազգարար»

անդրանիկ լրագրոյն ազգիս, որոյ Տարեւրմանց Երեւեանն կատարի ի սմին իսկ ամսնան:

Ինչ շնե կամք գրել աստէն զպատմութիւն ի Հնդկա Տրատարական Տնագոյն լրագրացն, ուր ծնան ազգային Տրատարականութիւն եւ զամբ բազումն անան իսկ՝ ի շնորհս անբաւ երախտաց բարեկիշատակ գաղթականացն մերոց Նոր-Ջուղայեցոց, որք յերեւմ ժամանակի փայլեցանն եւ փայլեցոցին զազգն յասպարիղին վաճառականութեան՝ իւրեանցն ընդարշայ աշարհութեամբ:

Ի բազմաց Տեաէ կամք են ինչ եւ իղծ գրել զպատմութիւն իմացական զարգացման նախնի գաղթականացն մերոց ի Հնդկիս պանդրեւտեց, որք ուր եւ գնային ի խնդիր բախտին, զաւաջինն կանգնէին ազգային եկեղեցի, զՆՊՂ ընդ առեւտրական Տատարականաց իւրեանց, եւ ապա վարժատուն իմն, եւ Տուսկ ուրեմն լրագրի ինչ, զի մի մոռացին յանբաւ օտարութեանս յայսմիկ զկրօն եւ զեղու նախահարցն: — Եթէ երեք ոչ Տասից այնմ ցանկութեան՝ առ ի չգոյն ժամանակի, Տնագրութեան անդիցնմ զայն ապաստան, մանաւանդ որոց ներող իցէ ժամանակն. կայեալ եմ ինչ առաջնորդ յաշխատութեան զՏնաճարեղ բանս բարեաց յիշատակաց արժանի բերթողին Մեսրոպայ Թարագեանց, եթէ «Ճմարտա ազգասիրին է օրինակաւ քաջի գործոց նախահարց» զզգիս որդոց զարթոյցանել, եւ զորս ի յուշ մոռացս անեմ յամենայն ժամ:

Այլ ի նիւթ անդր գրութեանս անցից, յորմ զարտուղն անկայ սակաւիկ մի: — Երկու լրագիրք Տարեւանցի իմն յիշատակեալ յընթացս Պատմութեանն ի վեր անդր յիշելոյն եմ՝ Հայեյն Եւ Հոմարտ յորջորջեալքն, որք Տրատարակեցանն աստ ի կաշկածա բազմոց յառաջ. այլ թուի թէ լեալ իցին կարծօրեայք եւ սակաւակեցք: ԶՀայեյն լրագրոյն քաղաքիս Հեղինակն Պատմութեան Տայ լրագրութեան յիշէ Տարեւանցի իմն յիշ 38 մատենին, ըստ վկայութեան ազգային մատենագրութեան, կնքելով զբան իւր զայս օրինակ. «Մենք բախտ չունեցանք այդ «Հայեյն» դիտելու, ուրիշ կողմանէ ալ տեղեկութիւն մը չունինք»: Գան-Տնարիցն իցէ թերեւս գտանել զԹերթա լրագրոյն այնորիկ, որ Տրատարակէն աստ ի քաղաքիս յամին 1820, եւ զորմ չէր յիշատակութիւնն այլ ուրեք, եթէ ոչ միայն ի բազմութեմէն էմ «Ազգասէր», պատմական լրագրոյն քաղաքիս, որոյ անմահ իմբագիրն Մեսրոպք